Ховали Маркіяна в полудень — без музики ховали і без попа, тому що більшість колгоспних "духовиків", як називали в селі самодіяльних музикантів, поїхали на станцію по жом, а попа сам небіжчик не велів запрошувати, бо з того часу, як у селі розібрали церкву, в Бога не вірував.

День був похмурий і холодний. Ще зранку рушила кура, а під обід так захурделило, що ті, хто взяв на себе турботу про похорон,— це були далекі Маркіянові родичі з хуторів та слобід,— час під часу тривожно перешіптувалися, радячи раду, чи не пора, мовляв, уже й на кладовище вирушати, бо ще, чого доброго, яму замете, то буде морока...

Над покійником ніхто не плакав, бо ніхто його за життя не любив: ні жінка, Стеха, весела й добра за вдачею, але зморена багаторотою сім'єю та Маркіяновими стусанами, ні родичі, ні односельці, ба навіть діти, що тільки й зазнали від батька якоїсь витрішкатої, часто-густо безпричинної лайки та образливих, завжди неочікуваних ляпасів або ж палиці навкидя. Тому й лежав Маркіян у своєму останньому притулку неоплаканий, посеред гнітючої тиші й ледь чутного шепоту та зітхань — вуса йому прилипли кінцями до запалих щік, худе виснажене обличчя взялося воском, лише брови, як і при житті, були сердито зведені на переніссі, й тим, хто добре знав старого, здавалося, що він ось-ось підведеться і, вирячивши налиті гнівом очі, крикне одразу на всіх: "Порядок треба знать!"

Коли ж хтось із новоприбулих на похорон, переступивши поріг, зопалу, швидше за звичаєм, аніж від щирого жалю, починав голосно тужити або ще й приказувати, всім, хто був у хаті, ставало незручно, й тоді кожен починав шморгати носом, тіпався в плечах, вдаючи, буцімто плаче...

Потім знову западала тиша, і було чути, як на печі сваряться найменші Маркіянові діти, Андрійко та Манька:

— Оддай, кажу! Твій осьо з капустою.

— А я хочу з я-а-агодами...

— Ну, на, вдавись!

— І-і-і... Не бийся!

— Цс-с! Замовч! Оно тато вмерли.

В хаті пахло живицею, що сям і там виступала з нових недосушених дощок (труну зробили нашвидкуруч і не пофарбували), новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід,— капустою, узваром, домашньою локшиною, свіжим хлібом та самогонкою.

Нарешті з колгоспу приїхала підвода — широкі, услані околотом сани, запряжені парою коней,— прийшов голова сільради, який мав нести Маркіянову медаль "За трудову відзнаку" і виголосити на кладовищі промову; в сінях заторохтіли ночвами та діжками, звільняючи куток, щоб двері ширше відчинялися, потім хтось сказав:

— То воно таке, що можна б уже й виносити, бо коні померзнуть.

Чоловіки, ті, що були надворі, постягали шапки і, причесавшись п'ятірнями, попхалися в хату допомогти винести господаря, жінки вийняли з-поміж холодних Мяркіянових пальців жовту, в теплих і м'яких патьоках свічку і поставили її на покуття, де висіли дві вінчальних ікони — одна Маркіянова, друга Стешина,— зап'яті обидві червоним роменським рушником. Кухарки в хатині перестали торохтіти рогачами і примовкли. Через поріг до світлиці вкотилася сиза студена завороть, і домовина попливла в ній, немов човен у тумані...

Аж тоді Стеха, заклопотана й зморена коло печі та коло дітей, заплакала, уткнувшись лицем у китиці великої накидної хустки, і баби охоче заходилися втішати її сумирно-лагідними словами; хлопці, старші Маркіянові сини, теж насурмилися, нахилили голови і теж, аби щось робити, взялися були за труну, однак їх легенько відштовхнули до неї, пояснивши, що "рідним не можна виносити покійника, не заведено так"...

Кура надворі не вщухала, а ніби ще дужче розбурхалася на вечір. Вітер шарпонув Маркіянові вуса, розпушив їх, настовбурчив, і лице покійника стало враз не сердитим, а навіть якимось розбишакувато веселим і добродушним. Таким був Маркіян лише в компанії: на Перше травня, на Жовтневі, а ще як у село повернулися з війни ті, хто зостався живий. Топі він, п'яненький звісно, з рожевими плямами на вилицях, навіть підспівував молодицям, хрумаючи між іншим огірок чи пелюстку (Маркіян любив попоїсти), а коли хтось зривався на гопак чи там бариню, притупував під столом чобітьми, чепурив долонею вуса і хвацько вигукував рипучим, хрипким од незвички співати голосом:

А бариня шита, брита. Любив бариню Микита! Бариня, бариня...—

і знов шукав очима, що б його з'їсти...

По дорозі на кладовище процесія порідшала, бо люди мерзли і, відставши непомітно, завертали кожен до свого двору. Коням теж було холодно, і вони сіпалися бігти, але їх придержували їздові — один за віжки, другий за обротьку, щоб часом не наїхали на голову сільради, котрий ішов попереду з медаллю на подушечці.

Яму й справді замело снігом ледь не вщерть, над нею нависли гострі козирки, що куріли блискучо-білою порохнявою, наче димом бралися; вгорі, над ямою, шаруділи плюсклими стручечками старі акації; порипували од морозу сірі потріскані хрести й оградки. Дядьки заходилися одкидати сніг, а голова сільради, чоловік уже немолодий,

подзьобаний віспою, червоний від холоду та й від чарки, випитої перед тим, як вирушати на кладовище, виголосив тим часом коротку промову:

— Товариші! Сьогодні ми мо'на ска'ть навіки прощаємося з нашим дорогим Маркіяном Гнатовичем, людиною чесною, роботящою і безкомпромісного, що касалося інтересів усіх нас разом узятих, і яким всі ми його знали, мо'на ска'ть, щодня. Так що прощавайте, Маркіяне Гнатовичу, і пробачте, що ховаємо вас отак без нічого... Та воно хоч би й були хлопці, то в таку лиху годину хтозна чи й заграли б.

Потім усе було так, як завжди буває: домовину забили, спустили на двох шматках полотна в яму, люди вкинули по грудці мерзлої землі й почали розходитися — де молодші, а старші жінки та чоловіки, котрі свого часу співали на криласі, збилися в гурточок, щоб затишніше було, і заспівали "Вєчную память"...

На обід ішли купками, залишаючи на снігу жовті од глини сліди, й потихеньку гомоніли між собою про покійного.

— Бач, як воно виходить,— казав Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель,— був чоловік, і немає чоловіка...

— Всі ми колись туди одчалимо...

— Еге, якби він не такий чесний був, то ще б жив та жив...

— Або не такий дурний...

— Хе-хе... Та й то таке!

— І вам ото не гріх?

— А чого — гріх? Хіба неправда?

— Казав покійний батюшка Терлецький: не суди ближнього, а ушедшего й поготів.

— Та хто ж судить...

Надвечір хуга втихла, хмари на заході почервоніли, сніг стужавів і гостро заблищав, а повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі, де-не-де листочок, дерева понад шляхом, низькі, вже понадбирані скирти соломи в полі та синюваті сніги на чіткому, немов одрізаному від неба обрії. Та сумна і велична синювата далечінь навернула Маркіянових односельців до думки про власну смерть, і розмова про небіжчика якось сама собою увірвалася.

Доки люди були на кладовищі, кухарки вже встигли прибрати в хаті, розставили столи, позичені у сусідів,— той вищий, той нижчий, той накритий клейонкою, той скатертиною,— поклали вздовж них холодні знадвір'я дошки, бо лав та ослонів на всіх не ставало, і почався обід.

По першій чарці поминальники (тут були переважно ті, хто колись разом із Маркіяном та Стехою починали празнувати свою молодість) розмовляли тихо і співали "божественних": "Упокой, спасє";", "Плачу і ридаю" і з особливим почуттям — "Со духі праведнимі скончавшуся"...

У хаті було душно від натопленої печі, що аж поруділа і потріскалася в коминах, а ще від тісноти, горілки й гарячих страв. Люди, випивши по другій (а хто молодший та ласий на дурику, то й по третій), повеселішали, розсілися купками і почали, кожна купка на свій лад, згадувати покійника.

Говорили одночасно в усіх кінцях столу, то було годі дослухатися, хто, як і про що саме говорить, отже оповідачі не дуже турбувалися про те, простить їх Бог чи не простить, а казали про небіжчика, що думали.

— Памлятаю,— гомонів до найближчих сусідів сивий, давно не стрижений (бо зима!) Герасим Ковтюх,— як повертався я в шістнадцятому з германської. Діло восени було, десь отак після спасівки. Вийшов я удосвіта за Полтаву, думка така — на вечір додому доб'юся. То й іду собі, на ноги налягаю. Вже й Шведську могилу поминув, уже мені й Побиванку1 (1 Побиванка — хутір під Полтавою.) ось-ось буде видно. Коли чую: гукає хтось позаду. Озирнувся — аж воно Маркіян. При формі й при Георгії і рука на перев'язі. Теж одвоювався, знацця... Мені ж ото в шістнадцятому оцю клешню зробило,— Герасим показав слухачам правицю, на котрій замість п'яти було тільки два пальці — великий і мізинний.— Підходить ближче, дивлюся, а в нього на одному чоботі острог, а на другому залізяка якась ремінцями до халяви присупонена. Таке, сказати б, як тертушка, тільки дірки більші. Поздоровкалися ми, звісно, обнялися. Йдемо, про се, про те гомонимо: хто де воював, що кому з домівки прописували та що воно далі буде... За балачкою незчулися, як і день минув. Уже й краї наші почалися. Гарно так доокруж, господи... А тут ще й місяць зійшов. Садками, пашницею всякою пахне (кіп ще не звозили) — одне слово, нашими землями. І тихо як у вусі. Тільки залізяка ота Маркіянова брязь-брязь, туп-дзень... Я й питаю: що воно в тебе ото за чортівня на чоботі? По-

хорошому так, не те, щоб під'юдити хотів. А він як розсердиться, як скипить... "Какая така чортівня? — сливе кричить.— Ти що, устава не знаєш? Какой же з тіб'я солдат був! А в уставі що сказано — їздовому конной артилерії полагаєцца імєть шпору на лєвом, коренном, сапогє і защитную решотку — на правом, подкоренном, штоб подкоренная лошадь не повредила йому ноги. Добрав?" Та, кажу, чом не добрати... Тільки на лиху годину його, оте брязкало, в таку далечінь теліпать? Скинув би, причепив другий острог і — козак козаком! А він: "Що я, порядку не знаю?! Сказано в уставі: не положено — умри, но не поруш!"

Ет, думаю, з тобою зв'яжись. Та й завів балачку про Георгія: коли, питаю, і за віщо дали, та яка степень — я в цих орденах, ні в тодішніх, ні в теперішніх, і досі ні бе ні ме. Тут мого Маркіяна як підмінили: одійшов ураз, повеселішав і, таке сказати б, аж загордував. "Це, каже, мене

прапорщик Піткевич представили... Одчаюга були їхнє благородіє! Як крикнуть, бувало, "бат-таррея!", то аж п'яти холонуть. Ото як би там не обстрілювали нашу позицію, їм байдуже: папироску в зуби і на бруствер! Ну-ка, кричить, братци, хто мне огня принесьоть?! А шрапнелі кругом — як джмелі гудуть. Хто ж піде на вірну смерть? А я пішов. Викресав швиденько вогню і теж на бруствер: пожалуста, ваше благородіє! Ще й під козирьок узяв. А вони: отето орьол! От тібє і хохол! На первую степень представляю! І другого дня — до генерала мене... Ти, конєшно, етого не поймйош, бо не представлявся. А мені оце й досі не віриться: чи це я, чи не я! Фі-гі-гі-гі... "

Герасим так вишкірився з-під вусів і так скрипуче-дурнувато засміявся, як би то й не він був, а сам Маркіян. Поминальники, що сиділи поблизу, весело реготнули, але, згадавши, де вони й навіщо зібралися, ніяково заозирались і хутенько потягнулися до чарок.

— Нехай же йому земля пухкенькою буде,— сказала котрась молодиця і скорботно зітхнула.

— Авжеж,— погодився Герасим.— Хіба я що? Це так, згадалося на гріх...

Грицько Мантачечка, що досі сидів мовчки, мружачи на людей швидкі розумні очі, одкашлявся, аби привернути до себе увагу, і сказав:

— Порядок він любив, що там балакать... За це з ним і руководителі ручкалися і вповноважені. Чули, що голова на похороні казав — "безкомпромісний"? О! Ото воно і є — порядочок. Ну раз таки й він, покійний, не влучив. Кхе... Якось за Махна пішли ми з ним на базар. Я — товару на чоботи купить, а Маркіян — "подивлюся, що воно за люди, оті махновці, кажуть, що в них порядки інтересні".

Приходимо в Зіньків, а там війська — курці ніде клюнути, І ні одного пішого. Все на конях та на тачанках. Ну, думаю, тут побазаруєш. Тут би

якось позатинню назад вибратися, додому. А Маркіян: "Ходім, оно біля олійниці народ товпиться, мо' там збори якісь",— і туди. До зборів же він страх охочий був, та ще як дадуть виступити — квит! Пішов. Дивлюся, вже порядкує: руками розмахує, кричить, вуса наїжилися... Підходжу й собі — аж там грабіж: той олію в цебро цідить, той соняшниковим зерням пазуху натовкує, той макуху котить. А сусіда мій уже за поли когось водить. "Куди прешся,— кричить,— у чергу стань! А чи порядку не знаєш!" Воно б, може, й нічого, обійшлося, та тут, на лихо, візьми й нагодися двоє махновців кінних. Один такий, як оце я, миршавенький, а другий мордатий, шия — хоч обіддя гни. "Хто здєсь порядок наводить?" — питає і товаришеві своєму підморгує. А Маркіян вуса пальцем підбив, оскиркється: "Я, ваше благородіє!" — "Угу,— каже мордатий.— Ну-ка, йди сюди... Фамилія? Так-с... Значить, ти порядку хочеш? А ти знаєш те, рожа немитая, що ми анархія? Що ми за свободу, за повний безпорядок то їсть, кров свою проливаєм?" Та як оперіщить його канчуком уздовж спини, як оперіщить! Народ регоче, стовпився. "Так його, так!" — підзуджують. Звісно, який наш брат мужик: одного б'ють, а десять радіє, що не їх!..

Кинувся я до того морданя: пустіть, кажу, чоловіка, він же хотів як краще. Ледве впросив...

Тоді вже, як за Зіньків вийшли, кажу Маркіянові: на 'кого біса ти туди ліз? А він: "Хіба ж я знав, що в них такі порядки, щоб за порядок бить?!"

І знову реготала компанія, тепер уже не озираючись ні на Стеху, що примостилася на лежанці перепочити — молодші кухарки поралися біля столів самі,— ні на Маркіянових родичів, що й собі, підпивши, потайки усміхалися і вже не проти були утнути пісні, аж доки хтось із них таки не втримався й почав своєї, хутірської:

За лєсом, за дремучим

ізбушка стояла-а-а,

а в єтой, у ізбушкі,

там вдовушка і'жила-а-а...

На нього дехто з тверезіших зацитькав був, боячись, що пісня про вдовушку лише розтроюдить Стешине горе, однак Стеха сказала: "Хай співають люди, якщо вже потягло",— і люди заспівали одностайніше, злагодженіше, геть віддаючи себе пісні й приємній підсвідомій радості з того, що вони живі, що їх ждуть натоплені хати, жінки, чоловіки, діти, що хуга вляглася і зійшов місяць, тож додому буде видно йти...

Скажи, скажи, хазяєчка, с каких ти пор вдова-а-а? Вдова я з того года, як почалась і'война-а-а...

Стеха схилилася на подушку і тихо заплакала, згадавши найстарших своїх синів, котрих забрала у неї війна,— один згорів у танку під Кіровоградом, а другий поліг десь на чужині, під якимось німецьким селищем з такою трудною і довгою назвою, що вона ніяк не могла вимовити.

Потім поминальники співали й вигопкували про Гандзю-цяцю, Гандзю-птицю, Гандзю — гарну молодицю, а Стеха бачила перед собою тоді ще молодого, кароокого, з лихоманковим блиском в очах Маркіяна...

Ось він швендяє по двору, сердито смикаючи себе за вуса, і гукає їй на грядки: "Ти знов кролям трави вкинула? А я тобі що казав? У книжці оно прописують: хай калієву сіль лижуть, тоді шкурки линять не будуть".

"Еге ж,— сміється вона, підтримуючи рукою великий під фартухом живіт (саме з третім, Павлом, ходила),— якби я твоєї книжки слухала, то вже усі видохли б, а так ще двійко зосталося!.. "

А ось він виступає на зборах у колгоспній конторі — веселий, збуджений, під вусами молодо зуби блищать:

"Якщо, товариші, райком і лічно товариш голова Кривобік вимагають від нас активної вивозки фікалію на поля, то ми й по цих показниках повинні випередити "Червоний партизан"! І якщо правління не проти, я, як активіст, перший очолив би цей рух!"

В конторі душно, чадно від торф'яного диму; сміх, вигуки, блимають каганці на лутках. "Згодні! Фікалій доручити Маркіянові!" Маркіян сяє, обіцяючи правлінню виправдати довір'я, а їй давко дихати, лице горить від сорому і хочеться плакать...

По війні, коли вже постарів так, що й вуса не трималися врізнобіч, а опали на куточки рота й просвічувалися наскрізь,— хіба не ліз він по коліна в снігу темними вечорами на засідання правління, де його вже ніхто не слухав і ні про що з ним не радився, а лише питалися в'їдливо: "І чого ви, дядьку, в таку лиху годину сюди йшли? Сиділи б собі вдома... "

"Еге ж, чого йшов! —сердився Маркіян.— Он з глибинки люди хліб серед білого дня пазухами розносять. Хіба ж це порядок? А ви — чого прийшов... "

І таки виходив: призначило його правління сторожем до заготзерна, бо знало, що Маркіян не тільки іншим не дасть украсти й пшеничини, а й сам не візьме.

Відтоді він геть зійшов а дому, а якщо й заявлявся, то хіба задля того, щоб гвинтівку-трилінійку почистити в теплі, "як полагається по уставу", та попоїсти чогось гарячого.

Стоїть, бувало, з тою гвинтівкою біля виходу з сільбуду (іншого приміщення під зерно в колгоспі не було, бо німці, відступаючи, спалили

комори), на вусах іній голками виступив, хукає в долоні, кричить: "Ти куди ото пішов — га? А з чобіт зерно висипав? Чи, може, думаєш, я не бачив, як ти нарошне грузився по вороху, щоб за халяви набралося? Ану лишень вертайся!"

Не обминув і Стехи, котрій сам таки ж і на роботу загадував, бо "зерно гріється, а рук не вистачає". Одного разу, коли вона, зморена, натягавшись лантухів, рушила додому, Маркіян загукав їй у спину: "А ти що — найкраща? Іди мені витруси пшеницю з-за халяв!"

Обернулася, здивована, ховаючи в хустку незлостиву посмішку: "А хіба тобі, чоловіче, повилазило, що я в калошах?.. "

Потім зерно вивезли в план, і Маркіян знову занудьгував, сидячи вдома. Пішов би в колгосп на нараду або на засідання виконкому — чоботи несправні, почитав би зведення в райгазеті — діти скельця з окулярів повиймали та замаюсили десь. Набився б, так не знає, хто нашкодив, а всіх бити — непорядок. Отож і одлежувався на печі щоднини та лаявся через комин, якщо дітвора зчиняла в хаті гармидер.

Якось у неділю, на храмний день, назмітала Стеха сякого-такого борошна, стулила з чим придумала жаровню пирогів: кілька з макушкою та калиною, кілька з квасолею. Роздала дітям по одному, Маркіянові два подала, а собі лишила той, що припалився одним боком. Діти заходилися їсти — повільно, ощадливо, смакуючи святкове їство. В хаті було тепло й урочисто, долівка новенькою соломою потрушена, козенята вицокували ратичками по лаві, і на них за те не сердилися — храм.

З'ївши свою долю, Маркіян визирнув з-за комина й запитав: "Там більше немає? Гм, таке, тільки жолудок роздратував",— і замовк. Та згодом знову заворушився й тихо, ніжно мовив до наймолодшої дочки: "Маню, подай таткові ще хоч півпиріжка".

Маня, витріщивши в стелю великі, чорні, як у батька, очі, ні з сього ні з того хихикнула:

"Де ж я вам візьму, як немає!"

"А в тебе, Андрійку?"

"Ги,— здивувався Андрійко,— Я свій уже давно змегелив!" Маркіян зітхнув і замовк. Однак ненадовго.

"Павлушо,— покликав трохи згодом найстаршого.—Подивися, сину: там на жаровні ні одного пиріжка більш не осталося?"

Павло одвів погляд од вікна, за котрим навкіс летів сніг, понуро зирнув на піч:

"Є один, мамин. Нам усім припало по одному, а вам — два. Ви їх з'їли? З'їли. А той нехай мамі. Треба ж якийсь порядок знать!"

Маркіян, здається, й дихати перестав і довго лежав нерухомо. Затим зліз на долівку, дістав з-під лави маленький чавунчик і вибачливо, несміливо якось усміхаючись до Стехи, сказав:

"Я, жінко, картопельки собі зварю... Або юшки. Вигреби мені жару на припічок". Налив у чавунчик води, поставив у жар і почав роздмухувати його, вмочаючи одвислий вус у попіл. Жар заіскрився, зайнявся куценьким полум'ям. А коли Маркіян випростався знову, то одного вуса в нього вже не було, осмалився...

Таким і запам'ятала його Стеха в останній день перед хворобою: стоїть сутулий біля печі, поскубуючи той сивий недопалок, і жалібно, по-дитячому усміхається до неї.

"Отакої тобі, на старість вуса позбувся!" — тільки й сказав.

А дітям розвага: збилися на полу докупи, прискають один одному в потилицю та перештовхуються ліктями, вдаючи, що не з батька сміються, а жирують між собою...

Тоді вона взяла з жаровні свій пиріг і поклала йому в руку. "Лізь на піч,— сказала,— бо ще ноги простудиш. А юшку я й сама доварю".

З того часу Маркіян занедужав і до самої смерті, либонь, ніколи вже не згадував про порядок. Тільки одного разу, коли на відвідини до нього прийшов давній приятель Грицько Мантачечка, сказав тихо, ледве володаючи сухим язиком: "Смерті мені, Грицьку, не страшно... А от шкода чогось... Пожити кортить, побачити, що воно за порядки надалі будуть".

"А звісно... — лагідно погодився Мантачечка і, щоб одвести хворого від думки про смерть, заговорив про інше: — А пам'ятаєш, Маркушо, оту ніч у тридцять п'ятому, що дуже вітряна вдалася? У-у... По всіх садках тоді тільки й чути було: гуп гуп, гуп гуп... Яблука та груш! падали. Визирне місяць з-за хмари, а в траві попід деревами білі токи від того плоду... Я тоді й млина не відчиняй, бо куди там молоти — рамена пообламувало б ураз. Геройський вітер був!"

"Е ні, не пам'ятаю... Я тоді у Полтаву на зльот їздив. От коли б ти побачив та почув, що там робилося!.. — Маркіян швидко забігав пальцями по сорочці на впалих грудях, а щоки йому взялися нетривким хворобливим рум'янцем.— Духова музика... Оплески... Все обласне керівництво виступало... І мені тоді слово дали... А ночували в готелі... Патефони, їжа — яка хочеш... Порядок, порядок..." — і замовк, хрипко одхекуючись.

А другого дня його не стало.

Перейшло вже далеко за північ. Компанія заморилася пити, їсти й веселитися, до того ж чоловіки за віщось побилися в сінях, так що їх ледве розтягли,— і поминальники почали розходитися по домівках, провалюючись у глибокому снігу, і вже ніхто не думав про Маркіяна, а кожен лаяв себе, що так довго засидівся.

Лише Грицько Мантачечка, колишній мірошник і Маркіянів приятель, йдучи додому повз кладовище, зупинився напроти одинокої, чорної могили, зняв шапку і п'яно проварнякав: "А що, порядок треба знать? Хе! От тобі й порядок!.."